

A társadalmi tudat konkrét szociológiai vizsgálatának néhány módszertani vonatkozása

Pártunk elméleti dokumentumaiban kivételes hangsúllyal kerültek és kerülnek előtérbe a társadalmi tudatformálás bonyolult és sokrétű feladatai. Ennek a problémafolytonosságnak nyilvánvalóan az a magyarázata, hogy a szocializmus építésének gyakorlati és elméleti követelményei a társadalomformálás különböző szakaszaiban sajátos feladatok elé állítják a szocialista tudatalakításban szerepet játszó tényezőket.

E tényezők munkájával kapcsolatban állapította meg Nicolae Ceaușescu elvtárs a politikai nevelés, a propaganda és ideológia terén dolgozó aktivisták és káderek ez évi szeptemberi munkatanácskozásán: „Szükséges sokkal nagyobb figyelmet szentelnünk a széles néptömegek soraiban az új, szocialista társadalmat tudatosan építő ember megteremtéséért kibontakoztatott politikai-nevelő tevékenységnek.”

Tanulmányunk — figyelembe véve a küszöbön álló országos pártkonferencia előkészítésével kapcsolatban felmerült igényeket is — szerény hozzájárulás kíván lenni a Nicolae Ceaușescu elvtárs által hangoztatott feladat teljesítésével összefüggő módszertani alapelvek tisztázásához.

Egy olyan bonyolult jelenségnek a kutatása, mint az emberek társadalmi tudata, szükségképpen megköveteli a módszertani kérdések előzetes alapvető elemzését. S ez természetes is, hiszen a kutató biztos módszertani felkészültségétől függ a konkrét szociológiai felmérésből származó következtetések értelmezésének helyessége és értéke, s annak a lehetősége, hogy a nevelés tekintetében gyakorlatilag alkalmazható útmutatásokat lehessen adni. Márpedig pártunk dokumentumai, főleg az RKP programja és Nicolae Ceaușescu elvtárs előadói beszéde a politikai nevelés és szocialista kultúra kongresszusán a társadalomtudományok területén dolgozó kutatók számára követelményként jelölik meg azt, hogy gyakorlati megoldásokkal és útmutatásokkal egyre inkább hozzájáruljanak társadalmunk előrehaladásához: „A propaganda, az ideológia és a társadalomtudományok terén dolgozók előtt égetően időszerű elméleti kérdések állnak. Ezeket tudományosan, alaposan dokumentálva, forradalmi szemléletünk fényében kell megvizsgálniuk, hogy hatékony gyakorlati tanulságokat szűrjenek le belőlük társadalmunk sokoldalú fejlesztésének meggyorsítására.” (Nicolae Ceaușescu: *Előadói beszéd a politikai nevelés és a szocialista kultúra kongresszusán*. Buk., 1976. 67—68.)

Nyilvánvaló azonban, hogy mindaddig, amíg a társadalomtudományok megmaradnak az általános és elvont elemzések szintjén, s nem tűzik ki célul a konkrét kérdések elmélyült elemzését, elégtelen lesz hozzájárulásuk „társadalmunk sokoldalú fejlesztésének meggyorsításához”.

Közleményünk abból a gondolatból indul ki, hogy bár a történelmi materializmus általános elméleti és módszertani keretet nyújt, s enélkül lehetetlen a társadalmi jelenségek tudományos megismerése és értelmezése, ez a keret nem elegendő a társadalmi jelenségek konkrét vizsgálatához. A történelmi materializmus fogalmi — mint minden elméleti kategória — elméleti jellegűek; ahhoz, hogy a konkrét kutatásban alkalmazni lehessen, operatívabbá kell tenni őket. Ebből következik tehát, hogy szükségképpen megfelelő figyelmet kell fordítani a történelmi materializmus fogalmainak hatékonyabbá tételére.

A történelmi materializmus egyik alapfogalma a társadalmi tudat. Éppen ezért módszertanilag nagyon fontos a történelmi materializmusnak az a gondolata, mely szerint a társadalmi tudat tükrözi a társadalmi létet, valamint az a megállapítás, hogy a társadalmi tudat különböző konkrét formákban és szinteken szerveződik; ilyenek: a közös tudat és az elméletileg kidolgozott, rendszeres tudat. Csakhogy ezek a társadalmi tudatra vonatkozó megállapítások a történelmi materializmus keretén belül episztemológiai jellegűek, s mint ilyenek nem sok segít-

seget nyújtanak a társadalmi tudat kutatásában. A konkrét vizsgálódásnak kétségtelenül azt kell nyomon követnie, hogy a hagyományos közös tudatot egyre inkább átítja a rendszerezett, elméleti tudat, s ez mindinkább leszűkíti a közös tudat hatókörét. Véleményünk szerint a közös és a rendszerezett tudat fogalmi nem teszik lehetővé azt, hogy lemérjük az egyének vagy bizonyos közösségek meggyőződésének mélységét; e fogalmak csak arra alkalmasak, hogy a valóságos viselkedéstől valamelyest elszakadt, nem pedig az emberi tevékenységhez és viselkedéshez kapcsolódó élő tudatot jellemezzük velük, nem biztosítják az emberi tevékenység motivációjaként létező tudat megértését. Ennek következtében a társadalmi tudat konkrét vizsgálata főleg e kategóriák szociológiai vonatkozásaihoz kapcsolódik, azokhoz az aspektusokhoz, amelyek azt célozzák, hogy kiemeljék a társadalmi tudat hordozóját (aki kitermeli, megalkotja az eszméket és átülteti a valóságba), s felszínre hozzák e „hordozó“-nak a társadalomban betöltött szerepét.

E vonatkozás kutatása lehetővé teszi, hogy megtegyük az első lépést a társadalmi tudat alapvető fogalmának hatékonyra tétele felé, hiszen így olyan partikuláris fogalmakkal tudunk dolgozni, mint: a munkásosztály, a parasztság vagy valamely konkrét társadalmi csoport társadalmi tudata. A működőképessé tétel felé tett következő lépés az, amikor vizsgálat tárgyává válik a társadalmi tudatnak mint eszmei mozzatonak, az embercsoportok és egyedek tevékenységét és viselkedését motiváló tényezőnek a funkciója.

Mielőtt azonban rátérnénk a társadalmi tudatnak a funkció szempontjából történő elemzésére s annak tagolására, mennyiben lehet ezt konkrétan megvizsgálni, előbb talán jelezni kellene néhány általános problémát. Elsősorban hangsúlyoznunk kell, hogy számos próbálkozás történt a társadalmi tudat egyik vagy másik formájának, főleg az erkölcsi tudatnak a kutatására. Figyelembe véve azonban, hogy a társadalmi tudat *viszonylag önálló* részekből összetevődő egységes rendszerként létezik, a tudat rendszertermészetét szem előtt tartó kutatásnak meg kell próbálnia átfogni több társadalmi tudatformát, a maguk kölcsönös feltételezettségében. Ebből a megfontolásból kiindulva azt tűztük ki célul, hogy néhány társadalmi tudatforma — a politikai tudat, erkölcsi tudat, a tudományos és vallásos elemek súlya az emberek világnézetében — az alkotóelemek összefüggésében válják a kutatás tárgyává.

A társadalmi tudat ilyen, egymást feltételező néhány formáját nyomon követve megpróbáltuk kialakítani a kutatott kérdés összetett képét. Vagyis amikor a társadalmi tudat egyik formáját vizsgáljuk, egyfelől a többi formához, másfelől a tevékenység, a foglalkozás, az iskolai képzettség stb. területeihez viszonyítjuk. Ily módon a kutatott szellemi jellegű tényezőket megkíséreljük beépíteni a vizsgált egyének, közösségek globális társadalmi viselkedésébe, igyekszünk kiemelni azt, hogy az egyik elem, például a politikum, miként befolyásolja a többit, illetve a többi miként befolyásolja a politikumot.

A társadalmi tudat konkrét elemzése szempontjából módszertanilag rendkívül jelentős helyesen értelmezni az egyéni és a társadalmi tudat közötti viszonyt. A társadalmi tudatot úgy határozzák meg, mint a társadalmi lét tükröződését bizonyos társadalmi osztályban, csoportban. Ebből az következik, hogy az egyének társadalmi tudatának vizsgálata annak kutatását jelenti, milyen mértékben emelkedtek fel az egyének saját osztályuk vagy társadalmi csoportjuk szintjére. Ennek során tulajdonképpen azt tisztázzuk, hogy az illető osztály vagy csoport életét jellemző értékek, művelődési modellek milyen mértékben épültek be a tudatba. A szociológiai ankét szolgáltatatta adatok statisztikai feldolgozása lehetővé teszi azt, hogy megtaláljuk a középátlagost, illetve a körülötte — az „átlagember“ körüli — ingadozást.

A középátlagoshoz, az „átlagemberhez“ történő viszonyítás biztosítja a társadalmi tudatnak, e tudat fejlődésének konkrét jellemzését, de egymagában ez még nem elegendő. Éppen ezért annak érdekében, hogy az egyedek társadalmi tudatát a maga bonyolultságában mérlegelhessük, szükség van még valamire: a társadalmi tudatot az *optimális struktúrához* is viszonyítanunk kell.

A társadalmi tudat *optimális struktúrájának* fogalmával jelöljük a társadalmi tudat fő alkotóelemeinek viszonylag harmonikus fejlődését, azt az eszményi modellt vagy szerkezetet, amelyet a közeli vagy távolabbi perspektívában meg akarunk teremteni. Ezt a fogalmat kifejezetten nem használja szakirodalmunk, de rá gondolunk akkor, amikor az emberi személyiség sokoldalú fejlődéséről van szó. E fogalom tulajdonképpen kiolvasható pártdokumentumaink szelleméből is. Így Nicolae Ceaușescu elvtárs 1971 szeptemberében a tanév megkezdésekor elmondott beszédében rámutatott: „Új, magas fokú forradalmi öntudattal rendelkező ember nevelése alatt azt értjük: olyan embert nevelünk, aki birtokában van az emberi megismerés legjobb vívmányainak minden tevékenységi területen. Amikor szo-

cialista nevelésről beszélünk, távolról sem csupán idézetek vagy általános jelszavak elsajátítására, hanem a műszaki, szakmai, tudományos és politikai ismeretek összességének elsajátítására gondolunk. Csakis ez a szerves egység teremtheti meg a holnap társadalmának emberét, a kommunizmus építőjét." (Nicolae Ceaușescu: *Románia a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése útján*. Buk., 1972. 483—484.)

A társadalmi tudat rendszerének különböző alkotóelemei egyenlőtlenül fejlődnek; ebből is kitűnik, mennyire szükséges figyelembe venni a társadalmi tudat optimális szerkezetének fogalmát. Így magyarázható az, hogy miért van gyakran mély szakadékok a tudományos-szakmai felkészültség és az egyik vagy másik egyén által elfogadott, hamis és túlhaladott filozófiai meggyőződések között.

A fent elemzett kérdések rendkívül fontosak a társadalmi tudat konkrét vizsgálataiban, de még ez is kevés. E vizsgálódásban — véleményünk szerint — a legnagyobb lehetőségeket az a szociológiai nézőpont biztosítja, amely a társadalmi tudat esetében figyelembe veszi annak funkcióját, motivációs szerepét a társadalmi csoportok vagy egyének tevékenységében.

Ebből a látásgözből vizsgálva a tudatot, észrevesszük, hogy az két szinten szerveződik. A társadalmi tudatra irányuló kutatások azonban, sajnos, tudományunk szerint, nem fordítottak kellő figyelmet a tudat e felépítésmódjára.

Ahhoz, hogy szociológiai távlatból világítsuk meg a társadalmi tudat szerkezetét, figyelembe kell vennünk a társadalmi csoportok és egyedek változatos érdekeit és szükségleteit. Eppen ezért a társadalmi tudatnak szintek szerinti szerveződését vizsgálva a kiindulópont az emberi érdekeknek a marxista irodalomban jól ismert osztályozása lesz. Köztudomású, hogy az érdekek osztályozásának számos ismérve van. Elsősorban csoportosítani lehet őket az érdekek hordozói szempontjából. E tekintetben ezek az érdekek lehetnek egyéni, partikuláris és általánosak. Másodsorban az osztályozást el lehet végezni az érdekek hatókörének megfelelően. Ez esetben az érdekek anyagi vagy gazdasági, politikai és szellemi érdekekre oszlanak. Léteznek az érdekek osztályozásának más kritériumai is, de jelen tanulmányunk számára ennyi elegendő.

A társadalmi tudat — nézetünk szerint — annak megfelelően szerveződik két szintben, hogy az anyagi vagy a szellemi érdekek és szükségletek kielégítéséhez kötődik. A marxista felfogás számára elemi igazság: az anyagi érdekek és szükségletek kielégítése alapján születnek a szellemi szükségletek és érdekek, illetve az azok kielégítésére irányuló törekvés.

A társadalmi tudat első szintjét taglalva könnyen meglátjuk annak pragmatikus funkcióját. Itt az eszmék, általában a társadalmi tudat szükségképpeni láncszem a gyakorlati tevékenység felé, a társadalmi tudat ezen a síkon alá van rendelve a gyakorlatnak, ezt szolgálja. Az eszmének, a társadalmi tudatnak nem önmagában van értéke, csak eszköz, szükségyszerű kapcsolat az anyagi szükségletek kielégítése számára. E szintnek a jelentőségét nem lehet kétségbe vonni. Ismeretes: hazánkban jelenleg olyan irányú erőfeszítéseket tesznek, hogy egyre szorosabban összekapcsolják a szellemi értékeket a gyakorlati tevékenységgel, az anyagi szükségletek kielégítésével.

A tudat a gyakorlati tevékenység szférájában, az anyagi javak termelésében eredményesen hat, ennek ellenére szellemi síkon számos negatívum jelentkezhet akkor, ha a tudat megreked ezen a fokon. Amikor a tudat nem lépi túl az anyagi érdekek kielégítésének körét, akkor az eszközt kezdő átalakítani céllá, vagyis az anyagi szükségletek és érdekek kielégítését az emberi élet egyedüli és végső céljainak tekinti. Márpedig a pártunk felfogásából oly világosan kiolvasható eszményünk nem korlátozódik az anyagi javak megszerzésére; nagy fontosságot tulajdonít a magas rendű politikai, erkölcsi és filozófiai értékekkel rendelkező ember kialakításának, az emberi személyiség igazi felvirágoztatásának.

A társadalmi tudat első szintjén ugyanakkor könnyen föltárható egy másik vonás: az eklektikusság. Így például egyesek fenntartás nélkül elfogadják a tudomány műszaki eredményeit, de a filozófiai jellegűeket már nem; látják a tudományok hasznát, de hasznosságot tulajdonítanak a vallásnak is. Meg lehet tehát állapítani, hogy a tudat e szintje eléggé tisztán elhatárolódik a másodiktól: az első fokon a személyi érdekek uralkodnak az általános érdekekkel szemben, a szellemi értékeket alárendelik az anyagiaknak.

A társadalmi tudat második, magasabb szintje — mint már jeleztük — szellemi érdekek kielégítéséhez kapcsolódik, következőképpen a tudat itt már túllépi az anyagi élet körét, hozzá képest viszonylagos függetlenségre tesz szert.

A társadalmi tudatnak pragmatikus funkciója van, szolgálja ugyan a gyakorlati szükségleteket, az emberi élet követelményeit, de szerepe ebben nem merül ki, következőképpen önálló értéke is kell hogy legyen.

A társadalmi tudat második szintjére vonatkozóan mindenekelőtt figyelembe kell vennünk azt, hogy nincs tiszta tudat, amely semmiképpen ne kapcsolódnék az anyagi érdekekhez és szükségletekhez. Ezek az érdekek elfojtott formában itt is jelen vannak. Eppen ezért nézetünk szerint a tudat második fokának meghatározó vonása az, hogy az anyagi értékeket a szellemi értékeknek rendeli alá, az eszméknek, általában a társadalmi tudatnak viszonylag önálló értelme, értéke van.

A tudat túlhaladja az anyagi élet körét, felemelkedik arra a szintre, amelyen megérti, hogy az anyagi élet — annak ellenére, hogy alapvető jellegű — nem meríti ki az emberi lét gazdagságát; az anyagi jólét nem öncél, hanem egyszerűen eszköz arra, hogy az ember a maga teljességében kibontakoztathassa személyiségét.

Ezen a második szinten a tudományt nemcsak műszaki eredményeiért, az élet kényelmesebbé tételéért értékelik, hanem filozófiai konzekvenciáiért is, azért, mert látásmódot, világnézetet nyújt az embernek.

Nyilvánvaló, hogy a társadalmi tudat e szintjén nemcsak az életmódnak, hanem a gondolkodásmódnak a megváltoztatásáról is szó van. Így ebben az esetben a szellemi alkotás, a társadalmi tudat nemcsak az anyagi életet érinti (a maga pragmatikus, gazdasági funkciója révén), hanem a szellemi világot is, azzal, hogy hozzájárul a politikai és erkölcsi, művészi és filozófiai eszmények kialakításához. Következésképpen a társadalmi tudat fő funkciója ezen a második sávon az egyéni tudatot alakító, modelláló, átalakító funkcióként jelentkezik.

A társadalmi tudat e fokát egy másik megkülönböztető jegy is jellemzi: a rendszeresség. Mivel itt az eszméknek értelmük és viszonylag önálló értékük van, bizonyos módon szerveződnek és összhangba kerülnek, tehát túlhaladják az első fok eklektikus jellegét.

Az elmondottakból kiderül a társadalmi tudat második fokának néhány meghatározó jellemzője. Ezek szerintünk a következők: az eszmék, a társadalmi tudat viszonylag önálló értéke; az anyagi értékeknek a szellemi értékek alá rendelése, vagyis annak megértése, hogy a dolgok, az anyagi javak nem célok, hanem eszközök; a társadalmi tudat rendszeressége.

Amikor a szocialista társadalmi tudatot elemezzük, akkor a fentiekhez hozzátelhetünk még egy meghatározó jegyet: a világra vonatkozó tudományos materialista felfogás követelményét. Mint látható, ezt a követelményt nem fogalmaztuk meg a társadalmi tudat első fokára vonatkozóan, mivel ezen a pászmán még lehetségesnek tartjuk a valóságos tudományos elemeknek az illuzórikus, hamis, valóságos elemekkel történő eklektikus összeegyeztetését.

A társadalmi tudat két fokának eddigi elemzéséből könnyen kiolvasható, hogy ez a megkülönböztetés sokban fedi a tudatnak episztemológiai rendszeretlen és rendszerezett, elméleti szintre való osztását, de a két felosztási szempont mégsem azonos, mivel létezhet olyan rendszerezett tudat, amely nem lépi át az anyagi lét, az anyagi szükségletek és érdekek kielégítésének határait. Más szóval lehet a társadalmi tudat rendszerezett, s mégis megrekedhet pragmatikus, gazdasági funkciójának fokán.

Eppen ezért érzésünk szerint a társadalmi tudatnak az általa betöltött funkció szerint történő felosztása (pragmatikus: az anyagi világ átalakítására irányuló; alakító: az egyéni tudatok átfomlálását célozza) mélyebb, ebből fakad a közös, rendszertelen és rendszeres, elméleti szintre történő felosztás is. Mint jeleztük, a rendszeres vagy nem rendszeres jelleg csak egyik jegye az első, illetve a második szintnek.

Ezen túlmenően azt is megállapíthatjuk, hogy a rendszerezett vagy nem rendszerezett jelleget a konkrét szociológiai kutatási eszközökkel nem lehet lemérni, ezt csak közvetve, a társadalmi funkciók kutatásán át érzékelhetjük.

Amikor elhatároljuk egymástól a társadalmi tudat két sávját, egy pillanatra sem feledkezhetünk meg arról, hogy közöttük nincsenek átléphetetlen határok, még csak jól meghatározott határ sem létezik, ennek ellenére az elhatároltság mégis jelen van, s hibát követnének el akkor, ha a társadalmi tudat összetett jelenségének taglalásakor ezt nem vennők figyelembe.

E tanulmányban kifejezett álláspontot természetesen a terepen folytatott konkrét vizsgálódásnak kell igazolnia vagy elvetnie. A terepen gyűjtött adatok mindenesetre jelentős változásokat eredményezhetnek, s ez lehetővé teszi, hogy e tanulmányban megfogalmazott módszertani tételeket pontosabbá tegyük.

B. S. fordítása